

Hannah Arendt (1906-1975)

Het persoonlijke is (niet) politiek De begrippen ‘privé’, ‘politiek’ en ‘publiek’¹

Prof. Magda Michielsens

Tekst van de lezing gehouden op de Studiedag van Motief
n.a.v. de Honderdste geboortedag van Hannah Arendt
Vilvoorde, 14 oktober 2006

Onlangs zag ik een documentaire over de Auschwitz processen in Frankfurt² in 1963-1965. In de periode waarin de processen plaats hadden studeerde ik en bij het kijken van de documentaire was ik mij er indringend van bewust dat dit de periode bij uitstek van Hannah Arendt was. De processen zijn het symbool van haar eeuw en haar denken. Dit waren de hoofdpunten waarover zij heeft nagedacht. We huldigen haar vandaag vanwege haar honderdste geboortedag, maar de tijd toen zij haar belangrijke werken schreef voelt niet aan als heel lang geleden.

Ik studeerde af in 1968. In mijn licenties moraalwetenschap was Hannah Arendts **On Revolution** (1963) verplichte literatuur. Dat was is de verdienste van Prof. Jaap Kruithof, hij deed ons het boek lezen. Ik vond het niet spannend, ik vond het saai, maar wel fundamenteel. Ik vond het geen aangename lectuur. Het was trouwens uitgegeven in een Aula-pocket en dat bevorderde mijn leesplezier niet. Ik heb wel vaker de indruk dat het werk van Arendt in een moeizame verpakking zit. Later heb ik nog met Pelican Pockets van haar werken geworsteld, en de nieuwe uitgave van **Vita Activa** van Boom is ook geen plezier om vast te houden.

Wat ik uit **On revolution** tot vandaag heb overgehouden is Arendts nauwkeurig conceptueel kader. Een revolutie is volgens Arendt een fundamentele wijzingen in het denken van mensen en in de structuren. Er zijn haast geen succesvolle revoluties. Alle maatschappelijke veranderingen of opstanden die niet aan de definitie voldoen zou men geen revolutie mogen noemen. Toen ik in het begin van de jaren negentig onderzoek deed in Bulgarije, en veel mensen interviewde over de Bulgaarse *revolutie*, dacht ik steeds: ho maar, dit is geen revolutie.

---

¹ Ik heb het in deze tekst niet over de biografie van Hannah Arendt, niet over haar verslag van het Eichmann-proces, niet over haar begrip ‘nataliteit’, niet over andere belangrijke aspecten van haar filosofie. Dat deden andere sprekers op de studiedag.

² Uitgezonden op CANVAS, 2 oktober 2006: Het Proces van Auschwitz, originele titel: *Verdict on Auschwitz*. Een documentaire van Rolf Bickel en Dietrich Wagner.

Toen wij tijdens onze studie Hannah Arendt moesten lezen stond ik er niet bij stil dat haar boek over revoluties toen heel recent was. Het behoorde naar mijn gevoel gewoon bij de canon van de politieke filosofie, en die moesten wij bestuderen. Vandaag, 45 jaar later, worden er vele inleidingen geschreven op het werk van Arendt, ze wordt herontdekt, omdat haar honderdste geboortedag wordt gevierd en omdat we ons afvragen of we in onze donkere tijden iets van haar kunnen leren om totalitarisme te vermijden.

Een tweede kennismaking met Hannah Arendt had ik in de context van het themanummer van *Les Cahiers du Grif* over Arendt in 1985. *Les Cahiers du Grif* was een belangrijk Franstalig Belgisch feministisch theoretische tijdschrift, met als directrice Françoise Collin. *Les Cahiers du Grif* organiseerden ook regelmatig congressen en workshops in hun lokalen in Brussel (rue Blanche), zodat Françoise Collin goed bekend was in Belgische feministische kringen. Collin was en is nog steeds één van de belangrijkste auteurs over Hannah Arendt. Collin heeft met haar vele publicaties en lezingen als geen ander de feministische receptie van Arendt beïnvloed. Zij heeft ook een grote bijdrage geleverd aan het introduceren van Arendt in Nederland, waar nu enkele zeer goede Arendt kenners zijn. (bv Cris Van den Hoek, die haar doctoraat heeft gemaakt over Arendt en Joke Hermsen die ook uitgebreid over Arendt publiceerde).

Een belangrijke reeks Amerikaanse auteurs op het terrein van de feministische filosofie zijn gepasseerd langs de **The New School for Social Research in New York**, waar Arendt van 1967 tot aan haar dood in 1975 professor was. In 2000 werd binnen dat instituut een Hannah Arendt Center opgericht. Er is een heel directe invloed van Arendt op het feministische filosofische denken. Ik zeg niet dat Hannah Arendt tot de feministische filosofie behoort. Haar werk gaat niet over de positie van vrouwen. Zij behandelde wel een hele reeks onderwerpen die ook in de feministische theorie belangrijke thema's zijn. Ik zal daar vandaag enkele uitlichten, en groepeer ze rond de volgende punten:

1. politiek
2. burger
3. pluraliteit
4. arbeid

Politiek

Hannah Arendt hanteerde een niet conventionele betekenis van politiek. Zij bepleit het herstel van de *polis*, de plaats waar een open discussie kan gevoerd worden over de zaken die van gemeenschappelijk belang zijn; over zaken die niet privé zijn. In de *polis* wordt een open discussie gevoerd, waar alle actoren bij betrokken zijn.

Zij onderscheidt *de politiek* van *het politieke*. De politiek is het bestuurlijke werk, het behartigen van belangen, de hantering van macht en het oplossen van problemen, volgens lijnen van programma's. De politiek veronderstelt een bundeling van macht. Het politieke is grondig, breed, communicatief, expressief, het is vrijheid. Die brede betekenis van politiek doet ons denken aan de feministische betekenis van politiek. Ook de feministen

van de beginnende tweede golf waren vies van de beperkte betekenis van politiek en pleitten voor een oprekken van het begrip. Daaruit is de slogan *het persoonlijke is politiek* gekomen.

Deze slogan heeft nooit een heel vaste betekenis gehad. Hij drukte een kritiek uit op de conventionele betekenis van politiek, die teveel werd beschouwd als een technische kwestie, als een beleidskwestie over thema's die ver van het leven van mensen af stonden. Beleidsplannen, coalitie-akkoorden, beton, bruggen, regeltjes, machtsverdeling, schema's en bureaucratie. Van conventionele politiek werd gezegd dat die politiek geen aandacht had voor onderwerpen die bijzonder belangrijk zijn voor het dagelijks leven van mensen (m/v). Aan de traditionele politiek werd ook verweten dat je die enkel kan bedrijven binnen de bestaande platgetreden paden zoals partijcongressen, bestuursvergaderingen, achterkamers waar gelobbyd en geritseld wordt.

Politiek in de brede betekenis wordt niet enkel in de vergaderlokalen en partijbureaus bedreven. Die politiek wordt ook op straat bedreven, in vrouwenhuizen (toen), in clubhuizen, scholen, universiteiten, verenigingen, wijklokalen, kraakpanden, op lezingen en in betogingen, en thuis. Overal waar mensen elkaar ontmoeten kan politiek worden bedreven.. Politiek belangrijk zijn ook de gesprekken die mensen voeren, de opvoeding die kinderen krijgen en ouders verstrekken, de wijze waarop vrouwen en mannen liefhebben, het anders gaan leven en vrijen, of men werkt en waaraan, hoe men zich verplaatst, of en hoe men kinderen krijgt, en uiteraard ook wat men door zo te leven op de traditionele politieke agenda krijgt. Bewust vormgeven aan het eigen leven is politiek. Het persoonlijke is politiek werkt in twee richtingen: het politieke tekent de contouren van hoe men persoonlijk kan leven; het persoonlijke determineert mede het politieke

Feminisme heeft deze brede betekenis van politiek sterk gepromoot en op allerlei manieren is deze opvatting ook veel meer verspreid dan toen ze op het einde van de jaren zestig voor het eerst werd geformuleerd.

Let wel: het politieke is niet noodzakelijk synoniem met het publieke. Politiek wordt meestal in de publieke ruimte bedreven, maar publiek en politiek zijn geen synoniem. Feministen zeggen dus dat politiek ook in de privésfeer bedreven kan worden, aangezien de manier van leven belangrijk is. Veel van het politieke spel (voor feministen en anderen) gebeurt evenwel in de publieke ruimte: vergaderingen, beslissingen, demonstratie, actievergaderingen, machtsuitoefeningen, stemmingen, enzovoort. Door te zeggen dat de manier van leven ook 'politiek' is wordt hiermee de scheiding tussen privé en politiek een beetje weggewist door feministen. Door het feit dat het privéleven ook een engagement is, komen veel politieke en publieke zaken en mensen letterlijk en figuurlijke de persoonlijke ruimte binnen.

Feministen staan er ook om bekend veel gezegd te hebben over de scheiding tussen privé en publiek. Hierbij is het politieke één van de zaken die (ook en vooral) in de publieke sfeer gebeurt. Er zijn ook andere zaken: werken, sporten, kopen, spreken, leren, zich verplaatsen die meestal in de publieke sfeer gebeuren. Feministen hebben altijd aangeklaagd dat het traditioneel zo was dat vrouwen verbannen waren naar de privésfeer en het moeilijk hadden om in de publieke sfeer een rol van betekenis te spelen. Hierin is

veel verandering gekomen. Vrouwen zijn nu (in het Westen) op het publieke toneel aanwezig. We moeten echter waakzaam zijn en ervoor zorgen dat vrouwen niet opnieuw uit de publieke ruimte worden verdreven³

Het is mij niet heel duidelijk wat de feministische visie is op de mate waarin het persoonlijke en het publieke van elkaar gescheiden zouden moeten zijn. En, als ik het niet weet, dan zal het vast inderdaad niet zo duidelijk zijn, of is er geen sprake van de feministische visie. Uit de slogan 'het persoonlijke is politiek' kan eigenlijk besloten worden dat de scheiding niet streng dient te zijn: de osmose is groot, beide sferen lopen door elkaar. De slogan is ook bedoeld als een normatieve uitspraak: de twee sferen horen door elkaar te lopen, wie dat niet ziet denkt en leeft verkeerd. Maar, zoals ik reeds zei: het politieke en het publieke is niet hetzelfde.

Tegenwoordig staan vrouwenorganisaties echter vooraan om te claimen dat er sterke scheiding moet zijn tussen het persoonlijke en het publieke:

- werkgevers mogen geen persoonlijke opmerkingen maken; (persoonlijke opmerkingen maken wordt beschouwd als grensoverschrijdend gedrag en een aantasting van het welzijn op het werk, ook als die opmerkingen vriendelijk en neutraal zijn;
- men is vaak geen voorstander van telewerken, vanwege de inbreuk op het privéleven en het risico dat mevrouw met de baby op schoot achter de computer zit en zo nog meer belast wordt dan wanneer ze haar werk op de werkvloer zou doen in plaats van thuis;
- er moet wel veel tijd zijn voor kinderen en zorgen (allerlei soorten verloven), dat zijn rechten, maar de verhalen erover worden afgeschermd voor collega's en werkgever;
- werktijden moeten strikt gerespecteerd worden, en als dat niet zo is (samen een pint drinken na de vergadering of de dagtaak, een in gezelligheid verpakte meeting op een zondag), dan noemt men dat vrouwenvriendelijk;
- de verpersoonlijking van de berichtgeving over politici wordt afgekeurd;
- een bedrijfscultuur waarin het persoonlijke en het publieke door elkaar lopen wordt meer en meer afgekeurd.

Laat ons teruggaan naar het publieke en de *polis* van Arendt. Hannah en verder ingaan op haar definitie van *de polis*. Arendt baseert zich op het onderscheid bij Aristoteles tussen de private sfeer van de huishouding of *oikos* en de *polis* (de publieke sfeer van de politieke gemeenschap). Arendt vindt zaken zoals arbeid, economie e.d. niet tot de tweede sfeer maar tot de eerste behoren. Het zijn privé zaken. Het opduiken van de

---

³ Brigit Grouwels, Staatssecretaris Gelijke Kansen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, presenteerde in december 2005 een charter voor een vrouwvriendelijk Brussel, o.a. vanuit haar bezorgdheid dat vrouwen in Brussel minder en minder de straat op durven en zo de publieke ruimte verliezen.

noodzakelijke arbeid, van allerlei oikos-dingen in de publieke sfeer vernietigt volgens haar het zuiver politieke, door de publieke sfeer van vrijheid te onderschikken aan de beslommeringen van het dierlijk (het noodzakelijke). Niks feminist dus, toch zeker niet in de betekenis van het *persoonlijke is politiek*, want daar hebben we het over iets wat Arendt de wrijvingen tussen het persoonlijke en het sociale noemt.

Arendt zegt dat er een **sociale sfeer** is gegroeid, die zowel het politieke als het persoonlijke is komen overwoekeren. En zij vindt dat er iets zuiver politieks bestaat, of hoort te bestaan, of zou kunnen bestaan.

Het zuiver politieke is interactie, discussie, abstractie, samen denken, ontmoeting, expressie. Het is gekenmerkt door de zuiverheid van het denken, zonder besmetting door belangen, maar wel gericht op beslissingen, goede besluiten en handelingen. U moet zich voorstellen dat men zou gestemd hebben op 8 oktober⁴ (2006) op basis van zuiver rationele argumenten, en dat er ook op die manier debatten zouden gevoerd geweest zijn in de campagne. Stelt u voor dat het niet gegaan was over belangen, niet over ergernissen of boosheid en dat verlangen naar macht niet zou hebben meegespeeld. Als dat zou gebeurd zijn, dan zou er een politieke sfeer hebben bestaan in de betekenis van Arendt.

Wat betekent die overwoekering door het sociale? Zowel het privéterrein als het politieke terrein is overwoekerd door het sociale, volgens Arendt. Er is een gebied gegroeid dat een extensie is van het **persoonlijke**: ziekenhuizen, mutualiteiten, zorgbrede scholen, crèches, sportverenigingen, uitbestede huishoudelijke activiteiten, restaurants en personeelskeukens, hotelketens, media, supermarkten, politieke partijen, coöperatieven, inburgering van allochtonen, opvang van asielzoekers, ...

Er is ook een gebied gegroeid dat een extensie is van het **politieke**: ziekenhuizen, mutualiteiten, zorgbrede scholen, crèches, sportverenigingen, uitbestede huishoudelijke activiteiten, restaurants en personeelskeukens, hotelketens, media, supermarkten, politieke partijen, coöperatieven, inburgering van allochtonen, opvang van asielzoekers, ... Ik maak opzettelijk exact dezelfde opsomming en neem opzettelijk ook voorbeelden die het tijdvak waarin Arendt leefde te buiten gaan opdat wij ons goed zouden kunnen voorstellen wat Arendt bedoelde. Het terrein van het sociale heeft het terrein van het persoonlijke **en** van het politieke overwoekerd, volgens Arendt.

Arendt is door feministen bekritiseerd op haar opvatting over het politieke. Het werd elitair en mannelijk gevonden. Maar ook Seyla Benhabib zegt: *the personal is not political*. Seyla Benhabib is een feministische filosofe, met nauwe banden met the New School, grote kenner van Arendt. Zij schreef in 2003 *The Reluctant Modernism of Hannah Arendt*.

Arends kritiek op de politiek betekent niet dat *de politiek* geen kwesties moet oplossen die te maken hebben met het dagelijks leven. Het betekent wel dat een leven en denken

---

⁴ 8 oktober 2006 werden er in België gemeenteraadsverkiezingen gehouden.

waarbij iedereen over alles gaat, waarbij de persoonlijke, de sociale en de politieke sfeer voortdurend door elkaar lopen, geen optie is.

Ik denk dat het nuttig is om ons geëngageerd leven vanuit dat perspectief te bekijken. We moeten echter ook rekening houden met het volgende: Arendt zat niet in een situatie of tijdvak om te kunnen bevroeden wat er op dat vlak zou kunnen ontstaan. Het overwoekerende sociale bijvoorbeeld stond tijdens haar leven slechts in zijn kinderschoenen.

Burger

De *polis* van Hannah Arendt veronderstelt mensen die bewust met zichzelf als individu, als subject, als rationale actor, bezig zijn en tevens met de maatschappij. Deze mensen zijn burgers.

Er is in de recente politieke theorie veel belangstelling voor het fenomeen burgerschap. Het feminisme heeft bijgedragen tot de rijping van dat idee van burgerschap, dat in de jaren negentig tot volle bloei is gekomen. In de aanloop daarvan is door feministen beklemtoond dat de theorie, de wetgeving, en de realiteit veronachtzaamde dat vrouwen burgers zijn. Feministische theoretici hebben er de aandacht op gevestigd dat de Franse Revolutie een burgerrevolutie was, de rechten van de burger formuleerde en dat desondanks het hele verhaal niet opging voor vrouwen. Denk aan Olympe de Gouges, die de rechten van de vrouw formuleerde en daarom op de guillotine eindigde. Alle feministen, die zich hebben ingezet voor gelijke rechten van mannen en vrouwen, hebben bijgedragen aan de profilering van de vrouw als *burger*. Dat burger-begrip is de hefboom geworden voor het opeisen van rechten.

Ook problemen en politieke discussies in verband met migratie dragen bij tot het benadrukken van het belang van burgerschap. Wat en wie zijn sans papiers? Waar komen rechten vandaan? Worden rechten opgebouwd, verdiend, of zijn ze aangeboren? Het begrip 'burger' staat hierbij centraal. De term *burgerlijk* heeft zijn connotaties van truttigheid of *closed mind* uit de jaren zestig en zeventig verloren. De burger is een politieke actor, niet langer iemand die zonder nadenken zijn status ophoudt en zijn privileges verdedigt. Burgers letten op, burgers voeren niet slaafs bevelen uit, wakkere burgers zijn geëngageerd, ze denken na, bewegen en handelen in de politieke sfeer.

Paul Cliteur, in *Tegen de decadentie* (2004), zegt dat de burgerbeweging die we vandaag kennen, begon met het werk van Hannah Arendt. Het is geen afkeuring of geen bijzondere lofbetuiging, het is eerder een vaststelling: Hannah Arendt, in haar scherpe analyse van het totalitarisme - in haar driedelig werk **On the Origins of Totalitarianism** uit 1951 en de rol van individuen daarin in haar verslag van het Eichman-proces - ziet het belang van het individu, dat drager is van de rechten en plichten, de opdrachten en geneugten, die gedefinieerd liggen in wat een democratie is. Dat is een mensvisie waarin het burger-begrip centraal is komen te staan. Die burger kan vandaag ook een wakkere burger zijn, een geëngageerde burger, een mens die zich georganiseerd heeft om zaken te verkrijgen via comités, actiegroepen, verenigingen, ngo's, sociale bewegingen, ...

Wat zou Hannah Arendt daarvan zeggen?

- Deze burgers leveren zich in alle geval niet over aan de alledaagsheid van het kwaad. In het licht van wat Arendt geschreven heeft over totalitarisme en over Eichman zou men dus alleen maar blij kunnen zijn met de wakkere burgers.
- Zijn de discussies die door deze wakkere burgers worden gevoerd handelingen in de *polis*? Neen, in de meeste gevallen niet. Ze zetten zich in voor particuliere belangen, voeren discussies vaak slecht, leveren zich over aan de macht van wie het hardst roept, interfereren met de (partij)politiek, lobbyen, en zijn veel minder democratisch (zowel in hun interne werking als in hun externe werking) dan de idealen waaraan ze lippendienst bewijzen. *Civil society* heeft vele gezichten. *Power of the un-elected* is er één van. Nogal wat van de huidige professoren van de The New School for Social Research (oudstudenten van Arendt) zijn theoretici en promotoren van *civil society*. Zij hebben dat begrip vooral tot leven gebracht in relatie tot Oost-Europa en de ineensstorting (het doen ineensstorten) van het communisme. Zij zeggen weinig over de ondemocratische kanten die *civil society* ook kan hebben. Ze zijn daar niet mee bezig.
- De macht van de wereldwijde ngo-beweging, de staten generaal van het middenveld, the global agenda van Kofi Anan: het zijn expressies van het feit dat het sociale het persoonlijke en het politieke heeft overwoerd.⁵
- Hebben de nieuwe technologieën met e-fora, list-servers, sms e.d. de burger de gelegenheid gegeven om zijn burgerschap beter uit te drukken? De gelegenheid misschien wel, maar als je kijkt naar de kwaliteit van de meeste fora dan zie je onmiddellijk dat het daar geen *polis* is. Er zijn uitzonderingen, maar dan betreft dat de kwaliteit van een afzonderlijke bijdrage, niet over de kwaliteit van de discussie. Die hoogstaande bijdrage kon ook in een krant of een boek hebben gestaan, maar wordt nu beter en sneller verspreid. De toegankelijkheid is verhoogd, niet de interactie.
- Arendt zou zich ook heel sterk verzetten tegen wetenschappers van wie het engagement de kwaliteit van hun wetenschappelijk handelen aantast. In haar analyse van totalitarisme besteedt Hannah Arendt alle aandacht aan de aanloop van het nationaal-socialisme en het stalinisme. Wat zij de bijdrage van (linkse) intellectuelen in Duitsland vindt aan het kunnen ontstaan van het nazisme, is niet hun afzijdigheid, maar juist hun engagement, hun meedoen met de straat, met de meute. Zij hebben de kalmte niet bewaard, zij hebben niet helder en politiek nagedacht, zij hebben geen onderscheid gemaakt tussen hun eigen onderzoeken, hun eigen redeneringen, hun eigen waarden en de roep van de straat (the mob). In een te ruwe interpretatie van haar analyse van het Eichman-proces zou men kunnen denken dat zij oproept tot het in dienst stellen van (sociale) wetenschappers in de strijd tegen extreem rechts. Dit gebeurt nu in heel belangrijke mate wél en het is NIET wat zij heeft gevraagd. Ik denk dat zij zou zeggen dat docenten les moeten geven, en niet de

---

⁵ Zie bijvoorbeeld: Peeters, M. (2001) *Hijacking Democracy. The Power Shift to the Unelected*. IIS

leerlingen en collega's de straat op jagen, omdat de sirenes afgaan in het kader van een stemadvies voor de gemeenteraadsverkiezingen van 8 oktober 2006⁶.

Pluraliteit

In de *polis* is **pluraliteit** voor Arendt een centraal begrip. De wereld verschijnt aan de mensen. Men moet daar niks godsdienstig bij voorstellen, maar de gegevenheid van de wereld. De wereld bestaat, in zijn geschiedenis en logica voor elk individu slechts als perceptie. Iedereen neemt de wereld waar en leeft in die waarneming. Daaruit ontstaat per definitie pluraliteit. Elke perceptie is verschillend, tot in de details verschillend, juist door het feit dat *de wereld* aan elke mens afzonderlijk verschijnt.

Françoise Collin gebruikt, als ze over het pluraliteit begrip bij Arendt spreekt, ook de term **singulariteit**. Het is begrijpelijk dat Collin dit doet, want de pluraliteit van Arendt betekent dat een individu zijn uniciteit kan uitdrukken. In de *polis* gaat het om de unieke expressie van zichzelf ten aanzien van relevante kwesties, ideeën, expressie van anderen, denklijnen voor de toekomst, waarden en normen, sociale theorieën, toekomst, ...

Er is een wereld van verschil tussen het pluraliteit-begrip van Arendt en het zo populair geworden begrip **diversiteit**. Zoals diversiteit tegenwoordig wordt gebruikt, duwt het elk individu in zijn cultuur, elke actor in onverschilligheid en ontnemt het denkalternatieven aan wie kritiek heeft op bepaalde aspecten van de manier waarop culturen zich soms manifesteren.

We moeten **pluraliteit** ook onderscheiden van het begrip (**seksuele**) **differentie** bij Luce Irigaray. Deze Franse filosofe wees op het grote verschil tussen mannen en vrouwen, het volledig anders zijn van vrouwen. Différer bij Irigaray is een actief begrip: bewust verschillen, het verschil vorm geven, anders-zijn opeisen, het verschil zelf definiëren. Diversiteit en differentie zijn echt niet hetzelfde. Seksuele differentie is bij Arendt niet aan de orde.

Het gebruik van het begrip **pluraliteit** heeft bij Arendt alles te maken met individualiteit, uniciteit, alterniteit. Elk individu staat los van de massa, kan voor zichzelf denken, drukt zich uit en kan andere individuen ontmoeten. Dit benadrukken staat lijnrecht tegenover mensen steeds situeren binnen hun cultuur of godsdienst, en hun individualiteit niet willen zien, wat zo kenmerkend is voor 'diversiteit'.

De sensibiliteit van Hannah Arendt heeft veel te maken met haar **paria** zijn. Zij is in elke gemeenschap waarvan zij (in principe of feitelijk) deel uitmaakte steeds een paria geweest. Zij heeft dat erbuiten staan ook bewust gehanteerd, om beter te kunnen begrijpen.

---

⁶ Op donderdag 5 oktober 2006, enkele dagen voor de gemeenteraadsverkiezingen ging, op initiatief van de kunstenaar Luc Tuymans o.a. in culturele instellingen, musea, scholen het brandalarm af en gingen personeel en studenten gedurende een kwartier de straat op "voor meer verdraagzaamheid en tegen racisme, extremisme en zinloos geweld". Tuymans noemde het een kunstproject, met als titel "Sirene".

Het thema van buitenstaander is veel gebruikt in de feministische filosofie: het denken van de Ander, verwijst naar de uitsluiting, maar ook naar de slimmigheid die kan bestaan omdat men niet in het spel geboren is en er niet middenin zit.

Arbeid

Hannah Arendt maakte een onderscheid tussen Arbeid, Werk en Handelen. Het is een normatief onderscheid, gaande van gewoon, naar beter en best.

Arbeid zijn de noodzakelijke verrichtingen die steeds herhaald moeten worden: de dagelijkse arbeid om den brode, ook huishoudelijke arbeid, alle arbeid die noodzakelijk is om zich in stand te houden.

Werk verwijst naar creatieve zaken, ingenieuze activiteiten waarin veel van zichzelf wordt geïnvesteerd. Prestaties en merites spelen hier een rol.

Handelen is de integratie van werken en communicatie. Handelen is fulfilling, interactief en maatschappelijk relevant.

Voor arbeid heeft Arendt geen goede woorden over. Arbeid houdt mensen gevangen, het levert niets op, het voegt niets toe, het moet alleen maar. Het is een kwaal van de moderne maatschappij (in haar tijd) dat mensen meer en meer gevangen zitten in jobs. Het is erg dat wij een job-maatschappij zijn geworden; dat is één aspect van de massanen, consumptiemaatschappij. Haar kritiek op de consumptiemaatschappij is een haakje dat Arendt verbindt met de Frankfurter Schule.

Werk is al beter dan arbeid, maar haar volle waardering gaat uit naar handelen. Mij lijkt haar onderscheid kunstmatig en achterhaald. Het is ook een onderscheid dat vrouwen geen deugd doet. Het biedt geen enkele waardering voor het werk dat traditioneel vrouwenwerk was en het spoort vrouwen niet aan tot arbeid of werk in de publieke sfeer en ook niet tot economische zelfstandigheid.

Als de driedeling al ooit van toepassing was is het toch vandaag zeker niet zo dat routineus, creatief en interactief werk zo duidelijk kunnen gescheiden worden. (Ik gebruik *werk* hier als overkoepelende term).

Tot slot

Ik heb gesproken over raakpunten van Arendt met feministische filosofie. Feminisme is echter geen eenduidig begrip. We spreken meer en meer van 'feminismen' in plaats van 'het feminisme'. Ik heb een paar zaken genoemd die door Arendt zijn behandeld en ook aan feministische filosofes dierbaar zijn.

Hannah Arendt is echter zelf ook geen eenduidig *begrip*, ondanks de nadruk die zij legt op conceptuele helderheid. Er blijken ook verschillende Hannah Arendts te zijn. In alle

boeken over Hannah Arendt kan men lezen dat ze zich vaak tegensprak, er vaak een rommeltje van maakte, niet duidelijk was, én scherpe inzichten had.

Waarom is ze – ondanks alle tegenstrijdigheden, onduidelijkheden en controversiële stellingnames - vandaag zo populair?

- Omdat haar thema's ook de thema's van onze tijd zijn.
- Omdat ze zodanig veel en gebald schreef dat het niet mogelijk is om te beweren dat ze een bepaalde interpretatie nooit heeft gezegd.
- Omdat ze prachtige citaten levert en vonken van inzicht.
- Omdat ze een vrouw was en vrouwen vandaag opgediept worden.
- Omdat haar werk kan gebruikt worden zoals de bijbel: je kan er in lezen wat je wil.
- Omdat er vandaag een sterke (ideologische, politieke) polarisatie is en haar werk in beide richtingen kan gebruikt worden.

=====